

A BUDAPEST–NÉMETÚJVÁRI SERMONES DOMINICALES

(Vázlat)

Az irodalomtörténet bibliográfiája Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát kora előtről öt hazai eredetű latin prédikációs kötetet tart számon: az ún. pécsi egyetemi beszédeket, Michael de Hungaria 13 sermóját, a gyulafehérvári kódexet, a XIII. századi Salomon de Hungaria beszédeit és a Szilády Áron kiadásában megjelent Budapest–Németújvári Sermones dominicales.¹ Az elsőről kiderült, hogy semmi köze a pécsi egyetemhez, de korai, értékes, és Klaniczay Tibor szervezőképességének köszönhetően remélni lehet, hogy néhány éven belül nyomtatásban jelenhet meg; ez az egyetlen gyűjtemény különben, amelynek az idestova százéves tévedésnek köszönhetően némi szakirodalma van. A gyulafehérvári kódex beszédeiről – túl a benne olvasható Gyulafehérvári Sorokon és a ferences eredetű formuláriumon – máig annyit tudunk, mint a századfordulón, Salomon de Hungariáról és kéziratáról sem többet, mint amit Gábrriel Asztrik 1943-ban jónak látott közölni: egyik kézirat sem könnyen hozzáférhető magyar kutatóknak. Michael de Hungariával kapcsolatban újabbban gyanú merült fel, hogy nevét meghazudtolva sermóit nem magyar közönségnek írta, s emiatt a szerzőt meglehetősen laza szálak fűzik a magyar irodalomhoz.² A magyar prédikációirodalom korai szakaszának kutatói számára maradt tehát a Szilády kiadásából 1910 óta ismert Sermones dominicales, amelyről, mint az említett bibliográfiából megállapítható, eddig egyetlen cikket sem írtak.

A mai nyomtatásban több mint 1200 lapos kódex megjelenítése mind a mai napig egyedülálló vállalkozás a maga nemében. A kéziratnak azért jutott ez az egyedülálló megtiszteltetés és a publikálást lehetővé tevő akadémiai támogatás, mert magyar glosszák vannak benne. Szilády terjedelmes szótárba szerkesztett össze minden szót: a kiadványnak ez a része az, amit legalább nyelvészek használni szoktak. Más tudományterületek kutatóit maga Szilády riasztotta vissza azzal az egyébként teljesen helytálló megállapítással, hogy a prédikációk egyes részei helyenként majdnem szó szerint azonosak Jacobus a Voragine Sermones dominicalesével, és nem fokozta a kutatói kedvet az sem, hogy a tekintélyes kiadó a beszédek összeállítását elég részletes indokolással Mohácsi Dénes pécsi kanonok- és tolnai főesperesnek, egykori bécsi hallgatónak tulajdonította. Az irodalomtörténeti szintézis annyiban mond a beszédekről némileg újat, vagy inkább annyiban igyekszik Szilády megállapításait az újabb eredmények felé közelíteni, hogy a kötetet „vaskos kompiláció”-nak nevezi és „ismeretlen ferences (vagy domonkos?)” hitszónoknak igyekszik tulajdonítani.³ Mint sok más esetben, ebben is Mályusz Elemér ír a legmegfontoltabban: „A munka, bár minden darabjának eredete még nincsen tisztázva, – a 123 beszéd közül 45 átvétel Jacobus a Voragineből – nem tekinthető eredeti alkotásnak. De nem is egyszerű másolat. Egyrészt a hazai viszonyokhoz alkalmaztatva a szöveg magyar vonatkozásokkal is bővült, ... másrészt pedig az író, talán Mohácsi Dénes ... mintaképének szövegét összevonta, sőt két-háromból szerkesztett össze egy új beszédet.”⁴

¹ STOLL Béla–VARGA Imre–V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp. 1972, 196. – *Sermones dominicales. Két XV. századból származó magyar glosszák latin codex*. A M. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának megbízásából bevezetéssel és szótárral ellátta SZILÁDY Áron. I–II, Bp. 1910. A szövegben kötet- és lapszámmal utalok rá.

² TARNAI Andor, *Michael de Hungaria*, ItK 1974, 657–69.

³ *A magyar irodalom története I*, Bp. 1964, 109.

⁴ MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp. 1971, 325.

Egész irodalomtörténeti korszaknak kellett lezáródnia, hogy ismét érdemesnek tűnjék egy olyan latin prédikációs kötet átolvasása, melyben – történetesen – magyar glosszák olvashatók, és amelyek problémáit kiadója mindenestől elintéztetnek vélte azzal a magában véve indokolt megállapítással, hogy a pécsi egyházmegyében készült, valamint a már korántsem általánosan elfogadott véleményel, hogy „szerzőjét” Mohácsi Dénesben kellett látni. A kiadott szöveg ugyanis, mint Mályusz Elemér óvatosan célzott rá, jóval bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint Szilády Áron csak elgondolni is tudta. Akkoriban elégnék tartották, ha egy mű magyar glosszái révén magyarnak minősülhetett, s ha a minden irodalmi alkotáshoz elkerülhetetlenül szükséges szerzőt megtalálták hozzá. Manapság inkább a műből kielemezhető szerzői szándék, valamint a szerző és közönsége viszonyának tisztázása már csak azért is elsőrendűbb feladat, mert éppen ezek a korábban nem vizsgált viszonylatok adhatnak új gondolatokat egyes, még a szakirodalomból is meglehetősen szabályossággal kiveszett művek újbóli feltámasztásához.

Ha a prédikátor – figyelmet keltő módon – előszót ír kötete elé, vagy ha ennek következtében Horváth János elolvassa Szilády Áron kiadványát, Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát, még inkább azonban a Karthauzi Névtelen „előzményeként” előkelő helyet kaphat fejlődéstörténetében. A középkori szerző ugyanis következetesen végbe vitte azt a szándékát, hogy az év minden vasárnapjára, valamint a három karácsonyi misére, újévre, vízkeresztre, hamvazószerdára, keresztjára napra, áldozócsüttörtökre és úrnapra beszédet ír, mégpedig néhány kivételtől eltekintve kettőt is, vagyis az evangéliumról és a leckéről. Első sermója nem más, mint bevezetés e hatalmas opushoz, amely a prédikációhallgatás és -mondás hasznos voltáról szól; utolsó mondataiban az is elhangzik, hogy műve exordiumát írja, végül pedig Isten segítségét kéri, hogy az elkezdett nagy munkát folytathassa és szerencsésen befejezhesse. Még azért is könyörög, hogy jól szerkesztett beszédek írjon (I, 13–14).

A szerző soha nem téveszti szemé elől, hogy prédikációi egységet alkotnak. Gyakran hívja fel a figyelmet, hogy az egymás után következő beszédek kapcsolatban állnak egymással: felsorolni is hosszadalmas lenne a közvetlenül előbb elhangzottakra utaló megjegyzéseket (I 54, 82, 100, 226 stb.). A kötet még szilárdabb összefüggéséről olyan kifejezések tanúskodnak, mint „erről később szölok” (II 338, 424), „a házasságról másutt beszélek” (I, 241), „erről másutt többet” (I, 229) stb. A szerkesztő kötetének második felét fogalmazva sem felejt el hivatkozni bevezető prédikációjára, amit ezúttal prohemiumnak nevez (II, 287), a munka vége felé utal egy adventi beszédre (II, 737), ugyanezen a tájon a nagyböjt harmadik vasárnapjára szólóra (II, 613); előfordul, hogy a formák iránt nem érzéketlen író egy korábbi sermójára a thema megadásával utal (I, 358). Belső hivatkozásait olykor „lásd ott” (I, 247; II, 20, 251, 288), „lásd ott, ha kedved tartja” megfogalmazásban közli (I, 445, 446), s a használóra bízza a megadott összefüggés gyakorlati értékesítését. Hasonló szabadságot enged olvasójának az ilyen kifejezésekkel: „bővítsd, ahogy akarod” (I, 39, 279), „itt mondj valamit a csodák közül” (II, 204): nyilvánvaló, hogy az utóbbi megjegyzések már a kódex közönségének kérdéséhez vezetnek át.

Magyar glosszákkal bőven megszórt latin prédikációs kötetnél, de más latin nyelvű beszédgyűjteménynél is eleve kétféle közönséget kell megkülönböztetni. Az egyik a prédikáló papoké, akik az író beszédeit csakugyan olvasták; tették pedig azért, hogy segítségükkel maguk is prédikáljanak. A közönségnek ezt a fajtáját közvetlen vagy elsődleges közönségnek lehetne nevezni: ez az, amelyhez a kötet szerkesztője írása által közvetlenül fordul. A második a latin sermókat magyarul hallgató, közvetett vagy másodlagos publikum: az tehát, amely a latint magyar élőbeszéd közvetítésével ismerte meg. A beszédek összeállítója arra nem is gondol, hogy könyvét olyanok is olvashatták, akik nem prédikálnak belőle, s akiknek egyházi szónokláshoz nélkülözhetetlen képzettsége nincsen. Nem ír ki tehát olyan bibliai citátumot, amit mindenki kívülről tudhatott (pl. II, 625), lerövidíti szillogizmusait (pl. II, 342, 375 stb.). Abban viszont már a közvetett közönségréteg szükségleteinek és érdekeinek figyelembevételét kell látni, hogy a beszédek szerkesztője sokszor tér ki kánonjogi kérdésekre, utal Petrus Lombardus Liber sententiarum-ára (I, 390–91; II, 444, 506 stb.); ugyanide sorolható, hogy kétszer is beszél a dézsmafizetésről (II, 601–603, 749–50). Eme közvetettnek nevezett közönséget persze csak a középkori irodalmi viszonyok között élő, latinul író szerző gondolhatta másodlagosnak. Valójában ez a szélesebb, a magyar nyelvű irodalom szempontjából is a fontosabb: potenciálisan ez utóbbiból alakult ki a későbbi, tágabb, magyar olvasóközönség.

A publikum megszólítása majdnem mindig a szokásos „charissimi”; egy helyen azonban „ti jószágtoknak” (vestris charitatibus) intézi szavait a szónok (I, 232), egy másik helyen a „charissimi”

mellett „dilectissimi fratres” áll: világos, hogy a szónok, közelebről a szerkesztő és vele az elsődleges közönség egyházi személyekből álló publikumot képzelt maga elé. Ugyanezt a megállapítást erősíteni lehet a prédikációk egyes tartalmi részleteivel: azzal például, hogy a szerkesztő kétszer is érinti azt a kérdést, hogy éjszakai pollutio után szabad-e misézni és áldozni (II, 67, 443), kitér a haldoklók gyóntatására (II, 589–90), a szerzetesek (religiosus) gyóntatásáról pedig több mondanivalója van, mint a katonákéről és a kereskedőkéről (II, 43–44). Valószínű, hogy a beszédek hallgatóit e papokra tartozó témák elsődrendűen érdekelték. A szerkesztő pl. hat pontban, majd egy közkeletű négy soros versben megírta, hogyan kell viselkedni az étkező klerikusoknak: a használók valamelyike szükségesnek találta, hogy e részletet a lap oldalán kiemelje (II, 363).

A klerikusokból álló közösségnek egyes passzusok szerint kongregáció a neve. A szerkesztő szerint nem kell csodálkozni, ha valamelyik kongregációban lusta, nem éppen tökéletes emberek akadnak (I, 494), egy ember egész kongregációt megronthat (II, 157); ugyane szóval kapcsolatban arról olvasunk, hogy „a jó társaságban avagy kongregációban sok jóban részesülünk” (Mt. 18, 20 magyarázata), kongregációban vagyis társaságban könnyebb Istennek szolgálni, mint egyedül, Isten összegyűlt (congregatos) szolgálait az ördög nem ronthatja meg (II, 167), a kongregáció latin szinonimája habitatio (II, 190). Megállapítható végül a szövegből, hogy a szóban forgó kongregációban vannak egyszerűbbek (simpliciores), s ómiattuk kell a szónoknak kérdésekben és feleletekben adni elő mondanivalóját (I, 299).

Az eldöntendő most már az, hogy miféle papi közösség használatára készültek a beszédek. A székhely, mint már Szilády Áron megállapította, valahol a pécsi egyházmegyében feküdt, mert a szerkesztő „mienk”-nek mondja a püspökség területét (more ecclesiae nostrae Quinque-ecclesiensis habetur in hodierno evangelio, II, 427). Az állítás a szerkesztő környezetismeretének néhány adatával is alátámasztható: mikor a skizmatikusokról beszél, egyszer a rácokat (I, 324), más alkalommal mellettük a volahus-, valachus-nak nevezett románokat (II, 23) említi, tud egy boszniai prelátusról, aki kegyetlenségével elriasztotta az embereket a katolikus hittől (II, 224).

Szilády Áron a hely megállapításán túl nem foglalkozott az idézettel, noha rászolgált volna. A Szentháromság vasárnapjának leckéjéről mondott beszéde mondata azt a további adatot tartalmazza ugyanis, hogy a pécsi egyházmegye szokása szerint (more) a mondott napon János evangéliumának 15. fejezetéből a 26. verset olvasták a misében. Nem érdektelen, hogy e megállapítást olyan ember teszi, aki talán maga is látott régebbi, vagyis használaton kívüli misszálét (I, 176) és másutt is írt régi egyházi szokásokról, szóvá téve a magyart is (I, 391; II, 359, 444). Az 1499-ben kiadott pécsi misszáléban Szentháromság vasárnapjánál az áll, hogy az evangéliumot az Úrnapja utáni vasárnapnál kell keresni, ahol Jánosból (15, 26–27, 16, 1–4) vett részlet található: pontosan az, amit előbb a beszédek szerkesztője is felhasználó könyvében (II, 382–85); ez adja a magyarázatát, miért áll a kötetben Szentháromság vasárnapján csak leckéből kiinduló prédikáció, kínálja magát egyszersmind a perikopák összehasonlításában álló vizsgálati módszer.

A János 15–16. fejezetéből vett részlet a középkori magyar egyház speciális perikopái közé tartozik. Átnézve a Budapest–Németújvári kódex többi evangéliumát, ádvent négy vasárnapján hiánytalanul megtalálhatók a magyarnak nevezhető vónások, s a további eltérések ugyancsak megfelelnek a kiadott jegyzéknek.⁵ Nem teljes azonban a perikopák sora, mert a leckéket tárgyaló beszéd több alkalommal hiányzik (karácsony vigíliáján, az éjféle misén, újévkor, vízkeresztkor, a húsvétot és a pünkösdöt követő, akkoriban megünnepeelt napokon); vannak ezen felül egyes fontosaknak tartott tárgyakról szóló beszédek, melyek nem mindig kapcsolódnak a vasárnapi leckéhez vagy evangéliumhoz (a házasságról, I, 232; a gyónásról, II, 30; az áldozásról, II, 65 stb.). Ilyen adottságok mellett e speciálisan magyar perikopák vizsgálata sem vezethet döntő eredményre, s tanácsosabbnak látszik újból a prédikációk szövegéhez fordulni értékesíthető adatokért.

A szónok egy helyen felsorol négy rendalapítót: Benedeket, Ágostont, Ferencet és Domonkoszt (I, 233), de egyikhez sem fűz jelzést. Nem foglalkozik velük ilyen minőségükben közelebről másutt sem: Benedek 4, Ferenc 3, Domonkos mindössze egyetlen alkalommal fordul elő szövegében. Ha valamely szent felé hajlik a szerkesztő, vagy ha van közöttük olyan, akinek életét többé-kevésbé általános

⁵ Polycarpus RADÓ, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, ... operi adlaboravit Ladislaus MEZEY, Bp. 1973, 18–19.

ismertnek veszi, első helyen Gergely pápa (mint író és szent), majd Lőrinc, Márton és a remete Antal nevezhető meg az előfordulási sorrendnek megfelelően. Ágoston az egyházatyai tekintélyen és szerep-körön túl nem kerül előtérbe.

Valamivel több kombinációs lehetőséget nyújtanak a szerkesztő forrásai. Jacobus a Voragine sermóit, mint régóta ismeretes, 45 beszédhez használta fel a kötet összeállítója; legtöbbet idézett teológusa Aquinói Tamás, akinek szavait akkor is beszövi beszédébe, amikor a mintául vett prédikációban nem található a neve (I, 89), idézésének módja itt is, másutt is olyan, hogy a Summa ismeretében, sőt állandó forgatásában nem kételkedhetünk (I, 78, 367, 391–92 stb.). Albertus Magnus neve már csak háromszor fordul elő, Bonaventuráé (Tamás mellett) egyszer (II, 344), Alexander de Halis négy alkalommal. A (legalább egyelőre) önállóan látszó részekben legfeltűnőbb a Vitae patrumból vett példák meglepően nagy száma, valamint Gergely Dialógusainak és Homiliáinak gyakori használata: főként a legelső forrásból került ki a zordon régiségű anachoréta-exemplumok hosszú sora, melyek persze mind a remeteélettel állnak összefüggésben, s amelyeket a magát egy helyen „öreg”-nek nevező szónok (I, 102) nyilván különös előszeretettel ástott elő, – persze már nem a Vitae patrum-ból, hanem példatárból. – Tudjuk továbbá, hogy a papi közösség vallotta a szeplőtelen fogantatás tanát (II, 690).

Ha a perikopákat a szorosan vett egyházi műveltségnek eddig legalább néhány névvel bővített forrását, a prédikációs kötet közönségét, ennek kongregáció nevét és ebből következőleg szerzetes voltát, valamint a publikum és az író kapcsolatát fontolgatjuk, arra a gondolatra juthatunk, hogy a Budapest–Németújvári kódex a pálosok egyik, pécsi egyházmegyében fekvő kolostorának használatára készült. Ezt támasztaná alá a Lőrinc-kultusz, a rend anyakolostorának védőszentjéé.⁶ Gondolhatott volna erre a lehetőségre Szilády Áron is, aki megjegyezte, hogy a némtújvári kötet a remetinci pálosoké volt, mielőtt a Batthyányiak birtokába jutott, a budapesti pedig – éppen a kiadó szerint – hihetőleg „valamelyik felosztalt szerzetesrend könyvtárából”. Ha tudjuk, hogy a Budapesti Egyetemi Könyvtárba a pálosok felosztalásakor értékes rendi anyag került, még valószínűbb, hogy ezt a kódexet is az abolicíókor vették állományba. Így természetesen eszik az a feltételezés, hogy Mohácsi Dénes kanonok lenne a kötet szerkesztője, mert aligha lehetett szónok egy pálos kolostorban; kétségtelen azonban, hogy a „Dénes” nevet valószínűsítő és többször szóba kerülő Dionysius Areopagita a Sziládynál előhozott adatokon túl Petrus Comestor Historia scholasticája⁷ alapján is előfordul a kötetben (I, 184).

Ha nem lehet is egy bizonyos „Mohácsi” Dénes a prédikációk összeállítója, az a megfigyelés feltétlenül helytálló Szilády Áron szerző-kereső igyekezetei során, hogy a szerkesztő német nyelvterületen, alighanem Bécsben szerezte papi műveltségét. Előfordul ugyanis művében egy német szó: elmondja, hogy nagybőjt ötödik vasárnapját a „mi nyelvünkön” – vagyis magyarul – süketvasárnapnak (dominica surda) hívják, németül azonban „feketevasárnap” a neve, vagyis „suarcz” (II, 15). Világosan bécsi kapcsolat bizonyítéka az a további kijelentés, hogy a reprobatio (damnatio) 17 jelét „egy bécsi doktor” alapján adja elő (I, 292), s talán ide tartozik Thomas de Haselbach említése (I, 147).

A szerkesztő világirodalmi ismereteket nem sokat szedett össze. Ha csakugyan járt is Bécsben, az ókori szerzők közül csak Senecáról tudhatott valami közelebbit, a neve legalábbis elég gyakran előfordul; mellette Plautus (II, 409), Plinius (II, 258, 440) és Vergilius (I, 354) csupán egy-egy „pogány bölcs” a gondolkodásában. Iskolai tanulmányai során kívülről megtanulhatta viszont Cato párverseit (I, 18; II, 28 stb.), és talán ugyaninnen jelenthetett neki valamit a „Graecista”, Eberhardus Bethunensis (II, 437). Nagy Sándor alakja kétségtelenül érdekelte: egyáltalán nem biztos azonban, hogy a középkori Sándor-regény valamelyik változatát olvasta, és nem is nyilatkozott egyformán a makedón királyról. Mindenesetre leírta a bragmanokkal váltott levelének egy foszlányát (I, 383), tudott a „Káspi hegyek” lezárásáról (II, 206), Nagy Sándor jeruzsálemi látogatásáról (II, 206–207), egy további anekdotáról (II, 297); elmondja róla, hogy katonáit bajtársaknak (commilitones) hívta (II, 245), s hogy nem ivott akkor, mikor katonái szomjaztak⁸ (II, 458), de azt is hitte róla, hogy halála után Lucifer a pokolba vitte (I, 466).

⁶ KISBÁN Emil, *A magyar pálosrend története I*, Bp. 1938, 83–84.

⁷ MIGNE, *Patrologia Latina* 198, 1703/A.

⁸ *Die Historia de preliis Alexandri Magni Rezension J³*. Hg. v. Karl STEFFENS, Meisenheim am Glan, 1975; *Historia Alexandri Magni (Historia de Preliis) Rezension J²* (Orosius-Rezension), hg. v.

Mint Mályusz Elemér sejtette, sermóihoz Jacobus a Voragine beszédein túl más forrásokat is használt. A legfontosabbnak Joannes Herolt beszédei látszanak közülük,⁹ mert leginkább ezáltal kapcsolható a pálos prédikációs kötet a XV. század végén lassanként magyarul is írásossá váló kolostori műveltséghez; ahhoz az időponthoz tehát, amikor a „közvetett közönség” számára írni kezdtek a szerzetesházakban. A szerkesztő átvételei olyan hűek, mint Jacobus a Voragine beszédeinek esetében:

Herolt, sermo 25

vnde Beda: *Dominus interesse voluit nuptijs, vt statum matrimoniale sua presentia comprobaret. Approbavit autem statum ipsum virginalem in eo, quod de intemerata virgine nasci voluit. Approbavit et statum vidualem in eo, quod ab Anna vidua benedici dignatus fuit. Nec restabat aliud nisi vt statum coniugalem similiter approbaret, vt per hoc daretur intelligi quod in quolibet istorum statuum potest saluari homo.*

Sermones dominicales I, 232

Respondetur secundum Bedam, quod dominus Jhesus ideo nuptiis interesse voluit, ut statum matrimoniale sua praesentia approbaret i. e. bonum esse affirmaret. Nam prius approbaverat statum virginalem in eo, quod de intemerata virgine vulgo keges ziztel nasci voluit. Approbaverat statum vidualem in eo, quod ab Anna vidua benedici voluit, ut habetur Lucae II. Non restabat i. e. non placebat aliud nisi ut statum matrimoniale similiter approbasset et in hoc approbavit, quod nuptiis in quibus matrimonium celebrabatur i. e. fiebat, interesse voluit. Et haec omnino ideo facta sunt, ut daretur intelligi quod in quolibet istorum trium statuum potest homo salvari.

A többi forrás a példakutatásra tartozik, ami Katona Lajos óta jóformán kiesett a magyar irodalomtörténetírás tárgyai közül.

Az sem világos azonban, mit nevezünk egy középkori prédikációban példának. Mai szekularizált világunkban hajlamosak vagyunk olyan erősen vagy nagyon is világias (incestus) apróbb-nagyobb történeteket érteni rajta, amilyenek elég nagy számban olvashatók a Gesta Romanorumban, s e világias jelleg még csak fokozható a példák megválogatásával vagy a minden darab végén álló erkölcsi alkalmazás elhagyásával. Ha történeti perspektívában ez is a lényeg, az exemplum még a XVIII. században is elválaszthatatlan a tanulságtól, s akkor sem maradt el, amikor a szűkebb papi körökből kikerülve versben és prózában világiak erkölcsnemesítő olvasmányává alakult (Halápy Konstantin, Taxonyi János). Az irodalom valóban elterjedt, „népszerű” és feltehetőleg igen nagy hatású ágazataival olykor keveset törődő kutatással függhet össze, hogy a példákkal foglalkozók érdeklődését eddig jórészt csak a középkori anyag kötötte le. Ha valahol, hát a mi prózai elbeszélésekben nem túlságosan bővelkedő irodalmunkban lenne hasznos a XVI–XVIII. századi prédikációkban elrejtett példák kutatása; olyan anyagé, amit a német irodalomban sem régen fedeztek fel.¹⁰

Igaza van Rudolf Schendának,¹¹ amikor arról ír, hogy az exemplum a retorika történetének keretében lenne tárgyalandó: ez a lánc kapcsolhatná össze az egyszerű hasonlattól a fabuláig terjedő, műfajilag roppant tarka egyveleget, amelyben a kutatási tapasztalat szerint önállósult legendarészletek és állatmesék szabadon cserélgethetik helyüket. A magyar irodalomból példaként A madarász és a

Alfons HILKA, I–II. Zum Druck besorgt durch Hermann-Josef BERGMEISTER, Meisenheim am Glan, 1976–77; Friedrich PFISTER, *Kleine Schriften zum Alexanderroman*, Meisenheim am Glan 1976.

⁹ *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum et de miraculis beate Marie Virginis*, Nürnberg, 1492.

¹⁰ Úttörő vállalkozásként, de még tudományos apparátus nélkül jelent meg SZABÓ János gyűjteménye, *Monda nekik egy példázatot*. Száz szépprózai szemelvény XVII. századi protestáns prédikációkból, Bp. 1982. Róla: SCHEIBER Sándor, *Élet és Irodalom* 1982, júl. 23. – Lutz Rörich: *Erzählungen des späten Mittelalters und ihr Weiterleben in der Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart*, I–II, Bern, 1962–67; *Predigtmärlein der Barockzeit*, Hg. v. Elfride MOSER-RATH, Berlin, 1964.

¹¹ Rudolf SCHENDA, *Stand und Aufgaben der Exemplarforschung*, *Fabula* 10 (1969), 69–85.

fülemüle története idézhető: egy változatát a Kazinczy-kódex tartalmazza Barlaam és Josafat legendájának keretében, egy másik Heltai 96. fabulájában olvasható, német fordítás alapján; az utóbbi természetesen nem tudott elődjéről, a Heltai-mese elején olvasható kertleírást pedig nem szabad reneszánsz vonásnak tartani: már Petrus Alphonsi *Disciplina clericalis*ában megtalálható.¹²

A retorika összefüggésében tárgyalva válhatnak világosabbá az exemplum funkciója. A XV. századi prédikációkban (a Budapest–Németújvári-kódex esetében) a példa mindig reális dolog valamely absztraktum megmagyarázására. Arra, hogy a bűnös csak a kegyelem által térhet meg, a szerkesztő a következő példákat idézi: hal a varsában, a kútba ugró, az öngyilkos (I, 23); a bűnök megsíratásának példája Péter apostol, aki sírt, miután Jézust megtagadta (Mt. 26, 75), s utóbb könnyeinek törlésére mindig kendőt hordott magánál (I, 222); azzal, hogy Jézus megérintette a leprást (Mt. 8, 3), számunkra az alázatosság példáját adta, s mindjárt el is mesél az író egy történetet a leprásoktól irtózó papról (I, 256); mikor Jézus kis hajóba száll (navicula Mt. 8, 23), arra ad példát, hogy alázatosak legyünk (I, 269). Mint látható, az exemplum mindenekelőtt valóban szóközi fogás, és Jézus is azért beszélt parabolákban, mert „az emberek jobban hisznek a példának, mint a szavaknak” (II, 457), közelebbről azonban egyformán lehet hasonlat és bonyolult allegória is (II, 564, 626), a tárgy pedig az állat- és növényvilág egy-egy valódi vagy vélt jelenségétől a kerek történetig terjedhet.

Tévedés lenne feltételezni, hogy a prédikációkban használt példákat kizárólag gyűjteményekből vették a szóközök. Szolgáltak forrásul természetrajzi könyvek is, és ami történeti szempontból első helyen lenne említendő, bőven merítettek magából a Bibliából: az ars praedicandik kifejezetten ajánlották ezt. Így lett példa (és történet) a Budapest–Németújvári-kódexben Pál apostol megtérése szorosan az Apostolok cselekedeteinek (9, 5–6) szavai szerint elbeszélve, nem is egyetlen alkalommal (I, 8–9, 24, 305–306), Zsuzsánna története Dániel könyvéből (13, 1–64), ugyancsak nem egyszer (I, 457; II, 231, 289). Retorika és történetiség egymással kapcsolatban álló, együtt változó fogalmak, valós értékük a közönségen vizsgálendő. Éppen a példa retorikai funkciójának láttán kap értelmet az a megfigyelés, hogy az exemplumok XIII. századi elterjedése új kapcsolatot jelez a prédikáló pap és a hívek között.

A Budapest–Németújvári-kódex prédikációinak olvastán az a gyanú merül fel, hogy ha a beszédek közvetlen közönsége rendházi szóközökből áll is, bizonyos általános vallási ismeretanyag mellett valamelyes példakészlettel már a hallgatóságnak is rendelkeznie kellett ahhoz, hogy a szerkesztő csak emlékeztethessen egyes eseményekre. Egy sor bibliai történet és legenda ismeretét tételezi fel a megtérték (Péter apostol, Ágoston, Mária Magdolna, Pál, Máté), a vértanúk (István, Lőrinc, Keresztelő János) névsorszerű felsorolása (I, 306) vagy valamivel később a gonoszoké (Nagy Sándor, Nero, egy bizonyos legendabeli Leó pápa, I, 307); a magyar szentek neve is (István, Imre, László, Gellért) mintegy emlékeztetőül merül fel a beszédek szövegében. Bizvást feltételezhetünk tehát olyan közönséget, amely elég bő ismeretanyaggal rendelkezett ahhoz, hogy csak emlékeztetni kelljen bizonyos (főleg bibliai) készletre a prédikáció némely pontjának megértéséhez.

Az ilyen ismeretekkel rendelkező publikum a közvetlen és közvetett közönséget már egyformán magában foglalhatta. Az emberek a vasárnapi prédikációban hallottakat elmondták, mesélgették egymásnak: biztosan anyanyelven, és a szóbeliség természeténél fogva variálták is a tartalmat, (ha nem az állandóan ellenőrizhető Bibliáról volt szó) keverték a neveket, motívumokat fűztek össze, helyettesítettek be vagy hagytak el. Ugyanakkor kapcsolatuk volt a külvilággal, például a gyóntatóndó kereskedőkkel és katonákkal, s elbeszélő anyag onnan is kerülhetett a szerzetesség körébe. Ha még messze vagyunk is attól, hogy ennek a társadalom egészéhez képest zárt körnek receptív és történetalakító tevékenységét nyomon követhessük, a régi irodalmi élet mechanizmusát ismerve valószínűleg kell jelentőséget tulajdonítani neki. Írott forrásokból dolgozó szerzők ugyanis tapasztalat szerint vagy átvesznek céljuknak megfelelő szövegeket, olykor több-kevesebb ékítménnyel, formulaszerű, kiegészítő fordulatokkal bővítve azokat, vagy kivonatolnak, de nem valószínű, hogy tartalmilag szándékosan változtatnak. A tartalmi változások inkább úgy jöhetnek létre, hogy valaki újból leírja a szóbeliségben élő, esetleg helyi eseményekhez kapcsolódó és természetesen korábban meglévő elemeket is magában foglaló történeteket.

¹² Petrus ALPHONSI, *Disciplina clericalis* von Alfons Hilka und Werner Sönderhjelm I, lateinischer Text. Helsingfors 1911, 30–31 (No. 22).

A leírással nem is siettek mindig túlságosan, hiszen a hallgatók amúgy is tudták a példát. A kódex beszédeinek szerkesztője Benedek egyik csodáját ismertetve (II, 442–43) megjegyzi például, hogy „hasonló, Péter váci püspök életében a mi országunkban is történt”, de eszébe sem jut elmondani, s ugyancsak nem mondja el részletesen a győri ostya-csodát sem (II, 446). Amikor tehát az alábbiakban a prédikációs kötet összeállítójának példáiról és ezek forrásairól lesz szó, az írói eljárás mellett a közvetlen és a közvetett közönség ismereteit és érdeklődését is messzemenően tekintetbe kell venni.

A Budapest–Németújvári-kódex prédikációinak szerkesztője exemplumainak jó részét Jacobus a Voragine közismert *Legenda aurea*-jából vette át.¹³ Az egyezésekre jó példa egy Ambrus életéből kiemelt epizód:

Leg. aur. 253–54

Quadam vice, . . . cum beatus Ambrosius Romam pergeret et in quadam villa Tusciae apud quendam hominem nimium locupletem hospitatus fuisset, illum hominem super statu suo sollicitate requisivit. Cui ille respondit: status meus, domine, semper felix exstitit et gloriosus. Ecce enim divitiis infinitis abundo, servos et famulos quam plures habeo et omnia semper ad vota habui nec unquam mihi aliquid adversum accidit vel, quod contristaret, evenit.

Sermones dominicales I, 97–98

legitur in vita S. Ambrosii, quod dum quadam [vice] b. Ambrosius Romam pergeret, et apud quemdam locupletem hominem hospitatus fuisset, eius statum quaesivit b. Ambrosius. Cui dives: domine mi, status meus semper felix exstitit et gloriosus; ecce enim divitiis abundando [!] infinitis, servos et famulos multos habeo, copiosam filiorum et nepotum turbam possideo, et omnia semper ad vota habui; nec unquam mihi aliquid adversi accidit, vel quid contristaret advenit.

A szerző utóbb emlékezteti is hallgatóit a történetre (I, 290). A *Legenda aurea*-ból vezethető le a bevezető prédikáció Bertalan- és Tamás-példája (I, 4 = *Leg. aur.* 541–42, 36), a Bernát anyjáról elmondottak (I, 211 = *Leg. aur.* 528), Thais híres története (I, 44 = *Leg. Aur.* 677–78) és egész sor más példa. A szentek történetei, amelyekre mint közismertekre csak a pusztá nevek felsorolásával utal a szerző, szinte kivétel nélkül áll megtalálhatók a *Legenda aurea*-ban.

Nehezebb a közvetlen forrás eldöntése a világi tárgyú példáknál.¹⁴ Annak a lánynak a története, aki „vétkezett apjával”, megmérgezte anyját, majd apját is, és végül bűnbánatot tartott, számos modern kiadásból ismert (Index 2731); a régi gyűjtemények közül megvan Joannes Gobii Scala celijében (*Contritio*) és Herolt *Promptuarium*-ában (M 20). Ez utóbbit követte a *Példák* könyvének fordítója (7–9), s ez a szöveg áll legközelebb a prédikációkban olvashatóhoz:

Promptuarium, M. 20

Legitur quod quidam miles habuit filiam pulcherrimam et peccavit cum ea. Quod quidem scelus mater eius per signa evidenter sciuit et perpendit, sed parcens confusioni propriae et filie noluit propalare. Puella autem sciens peccatum suum cognitum matri suae, de consilio cuiusdam antequam vetule veneno matrem suam interfecit.

Sermones dominicales I, 6

Legitur etiam in libro De Miraculis, quod quidam homo a spiritu deceptus iniquo, cum filia sua peccatum carnis commisit, quod scelus matrem non latuit, sed ipsa parcens suae confusioni et filiae, noluit propalare . . . ; filia vero sciens peccatum suum matri fore cognitum, de consilio cuiusdam vetulae, matrem veneno occidit.

¹³ Jacobus a Voragine, *Legenda aurea vulgo historia Lombardica dicta*, rec. Th. GRAESSE, ed. 3. Vratislaviae 1890. (Rövidítve: *Leg. aur.*)

¹⁴ A szóba kerülő gyűjtemények: *Gesta Romanorum* von Hermann Oesterley, Berlin 1872 (= GÖ); *Die Gesta Romanorum nach Innsbrucker Handschrift vom Jahre 1342*, hg. v. Wilhelm DICK, Erlangen – Leipzig 1890 (= GD); KATONA Lajos, *Temesvári Pelbárt példái*, Bp. 1902 (= Katona); *Tractatus de diversis historiis Romanorum et quibusdam aliis*. Verfasst in Bologna i. J. 1326, hg. v. Salomon HERZSTEIN, Erlangen 1893 (= Herzstein); *Speculum exemplorum*, coll. Aegidius FABER, Argentinae 1487; *Index exemplorum*. A handbook of medieval religious tales by Frederic C. TUBACH, Helsinki 1969 (= Index). Joannes GOBII, *Scala celi*, Ulm 1480. A Vitae patrum: MIGNE, *Patrologia Latina*, 73–74. Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, rec. Carolus KEMPF, Lipsiae 1888 (= Val. M.).

Ugyancsak a *Promptuarium exemplorum* szövegét (M 29) lehet keresni a leprásokat falba fűrt lyukon át gyóntató (már említett) pap történetében (I, 256), amely megvan a *Speculum exemplorum*-ban (9, 132) és Temesvári Pelbártnál (Katona 185, Index 3023).

A *Gesta Romanorum*-nak hasonlóképpen van nyoma a prédikációkban. Ide tartozik a Bot és a tarisznya cím alatt ismert történet (GÖ 25, GD 50, Index 4020), rövidített formában olvasható az alkalmazás is (I, 34–35). Ugyancsak a Gestára hivatkozva, de a forrás szövegétől eltérő fogalmazásban található a császárrá választás leírása (I, 104, Index 5084), inkább csak tartalmilag azonos a *Gesta Romanorum*-ban olvasható változattal. A három gyűrű (GÖ 210, GD 113) itt olvasható kerek története (II, 205–206). Ide sorolható A halál trombitája (I, 400), amely a *Gesta Romanorum* mellett (GÖ 143, GD 203) megvan Barlaam és Josafat legendájában, Temesvári Pelbártnál (Katona 149), a *Speculum exemplorum*-ban (9, 209) és számos más helyen (Index 4994). Itt említendő végül Arsenius látomása, melyet Temesvári Pelbárt négy alkalommal dolgozott be prédikációiba (Katona 3, 9, 134, 188). Forrása a *Vitae patrum* (763/B–D, 978/B–D, 1054/A–C); innen ment át a *Gesta Romanorum*-ba (GÖ 165, GD 109, 139), egy 1326-i bolognai kéziratba (Herzstein 37), a *Scala celibe* (Angelus) és a *Speculum exemplorum*-ba (2, 181): a magyar változat szó szerinti hűséggel egyik változattal sem egyeztethető (I, 489).

A kódex prédikációs nyomán a magyar szakirodalomban eddig nem említett példaforrásra figyelhet fel az olvasó. Walter Burley angol ferences (1274/75–1344) *Liber de vita et moribus philosophorum poetarumque veterum* címmel könyvet írt, amely a maga korában filozófia- és irodalomtörténeti kézikönyvnek számított. A határozottan averroista hajlamokat eláruló gondolkodó Diogenes Laertius latin fordítása (1160) alapján dolgozott, de összehordott mellé mindent, amit csak olvasmányában talált. Az angol szerző könyvének az a különlegessége, hogy főként Közép-Európában terjedt el, s itt a népszerű olvasmányok közé tartozott. Legtöbb kéziratát (szám szerint 28-at) máig Prágában őrzik, Münchenben 12, Bécsben 10 van belőle. A XV. században nemzeti nyelvekre kezdtek fordítani: csehre háromszor tették át, két nyomtatott kiadása (1509, 1514) közül az egyiket lengyelül is megjelentették (1535); ezzel szemben csak 2 német, 3 olasz és egyetlen spanyol fordítása van. Latinul 1603-ig 18 alkalommal nyomtatták ki. Ilyen körülmények között igazán meglepő lenne, hogy Burleyt éppen Magyarországon nem ismerték volna.^{1 5}

Temesvári Pelbártnál vannak helyek, melyek az angol ferences (közvetlen vagy közvetett) ismeretere vallanak. Egyik példájában (Katona 94) a filozófusok életére hivatkozva Diogenészt hozza fel, mint aki haragját hallgatással győzte le: szavai Burleynél találhatók meg (200–202); egy Anaximenészről és Nagy Sándorról szóló történet előadásában ugyancsak hívebb angol rendtársához (272), mint a forrásul idézett Valerius Maximushoz (7, 3, Ext. 4). Hasonlóképpen világos nyomai maradtak az angol eredetű filozófiatörténet ismeretének a Budapest–Németújvári-kódexben.

Arisztotelész válasza arra a kérdésre (I, 48), hogy kitől tanult a legtöbbet (a dolgoktól, melyek nem hazudnak), Burley könyvéből való (242); ugyaninnen (172) Themisztoklész egy mondása (I, 237; Val. M. 7, 2, Ext. 9), Szókratész házasságának története (116; I, 240), a két béketűrésről szóló példa (112; I, 337), ide vezethető vissza Püthagorasz (78; II, 19) és Xenokratész mondása (266; II, 672) és még több más. Innen deríthető ki végül, hogy a prédikációk máshonnan ismeretlen Neppas filozófusa (II, 746) másolási hibának köszönheti létezését: Sceusippus ő, aki „discipulus fuit Platonis et nepos eius ex sorore” (252).

A Budapest–Németújvári-kódex prédikációinak majdani részletes feldolgozását azokkal a könyvekkel kell majd befejezni, amiket a szerkesztő biztosan használt. Könyvtár- és művelődéstörténetileg az itt a kérdés, hogy milyen könyvekből állt a XV. század második felében egy nem éppen központi, de jelentős pálos kolostor könyvtára; irodalomtörténetileg ugyanez abban áll, hogy hány forrásból lehetett egy akkoriban – a rend számára és ennek keretében, valamint a mai két másolatból megítélhetően – feltétlenül sikeres prédikációs kötetet megszerkeszteni. – Nem túl sokból. Kellott hozzá a szertartási könyveken kívül egy glosszákkal ellátott biblia, kánonjogi művek, Aquinói Tamás Summája mint alapvető munkák, néhány beszédeggyűjtemény (Jacobus a Voragine, Joannes Herolt) és

^{1 5} Anežka VIDMANCOVÁ–SCHMIDTOVÁ, *Burleyovy Životy starich filosofů a jejich české preklady*, Praha 1962; Walter Burleys „*Liber de vita et moribus philosophorum poetarumque veterum*” in *zwei deutschen Bearbeitungen des Spätmittelalters*, hg. v. Rainer WEDLER, Heidelberg 1969; Gualterus Burlaeus, *Liber de vita et moribus philosophorum*, hg. v. Hermann KNUST, Tübingen 1886.

források a példákhoz: a Legenda aurea, Herolt példagyűjteménye, Walter Burley filozófiatörténeti kézikönyve és valószínűleg még néhány más könyv.

Nem éppen sok, de úgy látszik, a közönségnek mégis elegendő. Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát minden valószínűség szerint nagyobb könyvtár segítségével dolgoztak: igaz, ők európai sikerű könyveket írtak, – bár meg kell vallani, nem tudjuk, hogy e nagynevű prédikátorok mekkora önállósággal dolgoztak, mert forrásaikkal soha nem foglalkoztak rendszeresen és kimerítően. Bárhogyan álljon is azonban velük a helyet, a Budapest–Németújvári-kódex náluk valószínűleg jóval szerényebb lehetőségek között dolgozó pálos szerkesztője valamivel mindenképpen nagyobb és más helyet érdemel az irodalom történetében, mint amit eddig kapott.